

Opponensi vélemény

Ugrai János: *A „protestáns arany szabadság” haszna és ára – A tiszáninneni református kultúrrégió és az iskolázás 1781 és 1860 között* című disszertációjáról

A hazai klasszikus protestáns egyháztörténetírás a 18–19. századi folyamatok tárgyalása során természetesen korszakos jelentőségéhez mértén hangsúlyozza a felvilágosult abszolutizmus egyházpolitikájának erősödő racionalista motívumait. Ezen belül pedig kellő mértékben kiemeli azt az aligha túlbecsülhető jelentőségű fordulatot, melynek során a katolikus államvallás mind szorosabb államegyházi kontrollja mellett érvényesülni kezdett – az egykor a reformációból táplálkozó, majd a viszontagságos századok során sikeresen megkapaszkodó – protestáns vallási irányzatokkal szembeni „türelem”. Ám mivel a vágyott egyenjogúságért és a valódi vallásszabadságért – vagyis a protestáns vallásgyakorlás egyelőre megmaradó hátrányainak felszámolásáért – vívott küzdelem még több mint egy évszázadig tartott, így e korszak egyháztörténetének átfogó ábrázolását – nyilván érthetően – főképp ez a „hiányszemléletű” látószög és megközelítés uralja. Kétségtől van tehát valami terminológiailag szokatlan abban, ahogyan az előttünk fekvő dolgozat szerzője az 1781–1860 közötti korszakra vonatkozóan a „protestáns arany szabadság” kifejezést alkalmazza.

Persze a disszertáció programadó bevezetőjében rögtön értelmezi is a terminust, amelyet nyilván nemcsak azért használ idézőjelben, mert egy korabeli iratból vette át. De ha minden szükséges fenntartásra odafigyelünk is, érvelése meggyőző arra vonatkozóan, hogy a protestánsok ekkoriban „[é]rdemi állami befolyástól függetlenül, széles körű autonómiát élvezve alakíthatták intézményeik életét” (8.). Ez a megállapítás az egész tudományos vállalkozás megítélése szempontjából fontos sarokkő, mert jelzi, hogy a szerző természetesen tisztában van a szóhasználat objektív korlátaival, vagyis azzal, hogy aligha lehet a korabeli teljes protestáns „életvilág” minden részletére nézve ugyanúgy érvényesnek tekinteni az „arany szabadság” minősítést. Így például a szintén ekkoriban kibontakozó emberi jogi gondolkodás egyik kulcseleme, a lelkiismereti szabadság érvényesülésének szemszögéből nézve az áttérési kísérleteket akadályozó tortúrák, vagy a vegyesházasságokkal kapcsolatos – végső soron nemcsak a protestáns, hanem a katolikus felet is megalázó – eljárások kiszolgáltatottjai aligha érezhették magukat bármiféle „szabadság” kedvezményezettjeinek. A szerző azonban azzal kerüli el a „ki is az arany szabadság alanya?” típusú fogalmi csapdát, hogy egyfelől elemzése tárgyául a hazai református univerzumnak nem a legkisebb, de nem is a legnagyobb közösségét választotta, hanem azt, amelynek összetett valóságát a „felekezeti kultúrrégió” kifejezéssel körülírható társadalmi tájfogalom jelöli meg, részletesen és meggyőzően érvelve amellest, hogy a tiszáninneni egyházkerület nemcsak igazgatási egységként működött, hanem

korszakunkban tartalmilag is mindenben megfelelt ennek a terminusnak. Másfelől pedig az ide tartozó jelenségek komplex megragadására az egyháztörténettel kombinált oktatás- és neveléstörténet témakörét választotta, amellel érvelve, hogy „[ö]sszetettsége, földrajzi és társadalmi kiterjedtsége, évszázadokat felölelő időbeni folytonossága révén az iskola, iskolaügy, oktatás okkal–joggal az egyik leggyakrabban elemzett színtere a társadalmi aktivitásoknak.” (9.) E kettős kötődésű témaválasztás metszéspontján pedig elbeszélésének egyik legfontosabb kulcsszereplőjévé emelkedik a Sárospataki Református Kollégium.

A témaválasztás magától értetődőségének indoklásaként a szerző – az értekező stílusban váratlan igealakváltással, tkp. közösségi beszédhelyzetet teremtve – jelen idejű többes szám első személyben utal arra, hogy „[k]özvetett úton [...] egész életre szól a kapcsolat egyén és iskola között. Boldogulásunkat, szakmai pályafutásunkat sok tekintetben kötjük az iskolai eredményességhez, magyarázzuk – még ha időnként tévesen is – a képzettséggel, végzettséggel. Gyermekeink nevelése kapcsán pedig intenzíven újra megéljük az oktatással kapcsolatos céljainkat, vágyainkat, hiteinket.” (9.) A tágabb közösségi értékvilág pedagógiai újrateremtésének igénye a világi, felekezetenkívüli, közös iskolában is ott van, hát még az egyházi oktatási intézményeknél, ahol mindmáig kifejezetten cél egy konkrét, meghatározott ideológiai hagyományban való otthonosság megszerzése. A szociálantropológia régóta bizonyítja, hogy az iskola nem pusztán tudásátadó intézmény, hanem indoktrinációs ereje folytán normákat közvetít, identitásokat formál, társadalmi szerepeket tanít, és ezek révén hol csökkenti, hol újratermeli a társadalmi különbségeket. Mindezek miatt az iskola mindmáig ott van és ott is marad a közösségi élet legfontosabb ügyeinek homlokterében, mert sem az egyének, sem a csoportok nem tudnak és nem is akarnak lemondani arról, hogy utódaiknak a szerintük leghelyesebb világnézeti és életvezetési örökséget átadják. És ugyanezért tekinthetjük különösen találó és hatékony vizsgálati módszernek a szerző azon vállalkozását, hogy az egyháztörténet és az oktatástörténet közös zónájában igyekszik megragadni és elbeszélni annak történetét, miképp sáfárkodott majd egy évszázadon át a tiszáninneri kultúrrégió közössége az „aranyszabadság” révén megnyíló intézményműködtetési autonómiájával.

Az opponens némiképp zavarban van, amikor igyekszik számba venni, hogy – az *Előzetes megfontolások* alcímű, valójában roppant gazdag historiográfiai bevezető fejezet után – hányféle területen ad a szerző adatokban rendkívül gazdag mikroelemzést annak érdekében, hogy azután ezek eredményeit a téma tárgyalásának fő sodrába becsatolja. Ennek során körbejárja választott kulcsfogalmait, megvizsgálja ezek összes fontosabb egyháztörténeti és oktatástörténeti vetületeit, beleállítva mindezt a modernitás olyan korszakos paradigmaváltozásába, mint a pedagógia századából az iskolarendszer századába való eljutás, vagy összevetve mindezt a reformkor politikatörténetéhez képest érzékelhető, sajátos ütemkülönbségekkel éppúgy, mint a protestáns koncepciók

helyzetét a hazai katolikus iskolák állami felügyeletének korszakos alapidokumentumai, a két *Ratio* (1777, 1806) és az *Entwurf* (1849) által befolyásolt erőterben. A disszertáció részletező bőséggel foglalkozik a témacsoportok nemzetközi vonatkozásaival, így elsősorban a valóban legfontosabb, az elsődleges minták zömét adó német kultúrvilágból származó szellemi és személyes impulzusokkal, előzményekkel, konkrét kapcsolattörténeti eseményekkel. De erőteljesen szerepelnek az osztrák, svájci, angliai, franciaországi, cseh párhuzamok is, ha az érvelésben erre van szükség. Az egész tárgyalást ugyanígy folyamatosan végigkíséri és ellenpontozza az a multilaterális komparativitás, ahogy a disszertáció a többi református kultúrrégiók (főképp Debrecen és Pápa), azután az evangélikus világ (főképp a Szepesség), mellettük a katolikus magyar univerzum, vagy alkalmanként az ortodox vidékek vonatkozó eseményeit mindig párhuzamba állítja a tiszáninneri kultúrrégió eseményeivel és jelenségeivel. A szellemesen megalkotott fogalmi triászok már a címekben jelzik a legfontosabb tendenciákat, így a *Gyarapodás – Modernizáció – Térvesztés* hármasa a kollégium legalapvetőbb anyagi viszonyait jellemzi (intézménytörténet), mélyében a manapság is igencsak impozáns épületegyüttest egykor létrehozó gigaberuházás viszontagságaival, roppant bonyolult belső problematikájával. A *Lépéstartás – Úttörés – Távolságtartás* triász az oktatás tartalmát és tudományos színvonalának alakulását (elméleti pedagógiatörténet) előlegezi a lelkészképzés, a jogászképzés és a tanító-, illetve tanárképzés tereumain, mindegyik részterületen gondosan számba véve a jelenségeknek a környező tágabb körökben érvényesülő trendekhez való viszonyát. Végül a *Szolgálat – Hivatás – Karrier* címhármás a sárospataki alma materből kilépők pályáit elemzi a korábbi fejezetekben megszokott forrásgazdagsággal és komplexitással, immár arra is figyelemmel, hogyan alakult a kollégium és tágabb körzete munkaerőpiaci dinamikája a polgári átalakulás alapozó szakaszába eljutó Kelet-Magyarországon.

Mivel a forrásfeldolgozás során nyert adatok elemzésekor a történész sokszor kénytelen az enumeratív indukcióhoz folyamodni, külön feladat annak az adatmennyiségnek a megbecsülése, amelyre támaszkodva már felállítható egy hipotézis. Clió mesterségének, sőt művészetének része annak jó megválasztása, hogy egy adott téma megfelelően meggyőző bemutatásához éppen mekkora szöveg- és adatmennyiségre van szükség. Ha ebből a szempontból vesszük kézbe Occam borotváját, és lapozzuk át az átlagosnál jelentősen nagyobb terjedelmű disszertációt, megkockáztatom, hogy talán a kultúrrégió általános bemutatása (IV. fejezet) lehetne az a szövegrész, amelyről oly mértékű köztörténeti tudás tételezhető fel, hogy esetleg el lehetett volna hagyni a tárgyalásból. A többi fejezeteknél azonban még akkor is a megtartás felé hajlik a mérlegelés, ha a témák érintkezéséből adódóan időnként előfordulnak átfedések és ismétlések.

A disszertáció érvelésének erejét nem csupán forrásmerítési gazdagsága adja, hanem az alkalmazott elemzési eljárások módszertani változatosság is. A legkülönbözőbb listákból és névsorokból összeállított statisztikai táblázatok elemzésétől, vagy a kiscsoportok kollektív biográfiáinak, prozopográfiai adatsorainak mérlegelésétől kezdve egészen a tankönyvekben és tudományos értekezésekben megjelenő szellemi teljesítmények eszmetörténeti bemutatásáig húzódik a választék, attól függően, éppen milyen tényt kíván igazolni, milyen felismerést akar megvilágítani a szerző ahhoz, hogy érvelése meggyőző legyen. E módszertani változatosságról a szöveg 1/8-át kitevő, roppant gazdag *Függelék* is részletes képet ad az olvasónak.

A disszerens a legendafoszlatástól sem fél, amikor a források tanúsága egyértelmű. Kijelenti: „[r]endíthetetlennek tetszik az – a 19. század utolsó harmadáig visszafejthető – évszázados toposz, miszerint a sárospataki kollégium a szegények iskolája volt. Ez azonban adatokkal, forrásokkal nem alátámasztható feltevés. Legalábbis abban az értelemben, amit jellemzően tulajdonít neki a lokális–regionális történeti emlékezet: nem igazolható, hogy kora átlagánál jobban tudott és akart volna jeleskedni a pataki kollégium az igazán szegények felzárkóztatásában, esélyhez juttatásában.” (599.) Ezzel összefügghet a szerzőnek az a megállapítása, hogy „a sárospataki kollégium kirívóan erőteljes nemesi jellegű”-t ténynek kell tekinteni. (250). Ám árnyalja a kérdést, amikor a segélyezés kapcsán rögtön hozzáteszi: „a szegény gyermekeknek is helyük volt a kollégiumban. Annál is inkább – s ez oldja fel a hagyományos műveltségesség fennmaradásából fakadó ellentmondást –, mivel gyakran e segélyre szoruló körében is nemesi sarjakkal vagy egyházi szolgálattevők (lelkészek, tanítók) gyermekeivel találkozunk.” (251.) Ezek a szegényebb gyerekek tehát zömükben a nemesség alsó, anyagilag leszakadó részéhez tartoztak, amelynek egy része ugyanakkor talán már fogékonyabb lehetett az érlelődő nagy társadalmi változásokra, mint szerencsésebb anyagi helyzetű kortársaik. Ez akkor is föltételezhető, ha azt a szerző joggal állapítja meg, hogy a pataki világnak ez a nemesi karaktere és túlsúlya azt is eredményezte, hogy időnként „[a] kollégium elöljárói ha nem is kimondva, de [...] arra jutnak, hogy a polgárabb tartalmakat óhajtó ifjúságról nem vesznek tudomást, s kimondatlanul is eltanácsolják máshová.” (250.)

A disszertációnak több mint 2100 jegyzetében hivatkozott több mint 1600 bibliográfiai tétele számos esetben kapott rövid minősítést, találó jellemzést is a szerzőtől. Ezek közül hadd emeljek ki egyet, amely jól mutatja a témakör szakirodalmában rejtőzködő félreértelmezési lehetőségeket, de egyben az azokkal kapcsolatos kritikai reflexió fontosságát is. A szerző örömmel üdvözli, hogy Bátoriné Misák Marianna új összefoglalást készített Zsarnay Lajos professzor és későbbi tiszáninneri püspök életpályájáról, ám azt joggal kifogásolta, hogy a biográfus reflektálatlanul azonosította magát a teológiai liberalizmust elítélő

kritikával (399.). Ez valóban szakmai hiba, mivel ezzel Zsarnay biográfusa a történelemtudomány teréről észrevétlenül átlépett a teológia világába, másfelől pedig szellemileg mintegy visszatért az I. világháború utáni korszakba, amikor ez a kritika a pietista, revivalista és evanglikál körökben megszületett, megpróbálva elvitatni a teológiai liberalizmustól az igazi lelkeséget és a mélyebb spirituális beállítódást.

A disszertáció meggyőzően bizonyítja, hogy a türelmi rendeletről a kiegyezésig tartó korszak első szakaszában a protestáns „aranszabadság” (vagyis a felekezeti autonómia széleskörű érvényesülése) lehetővé tette a felekezeti kultúrrégiók számára a kora újkorban kialakuló, neves kollégiumok (és a hozzájuk kötődő kisiskolai partikularendszer) szilárd fenntartását. Ám közben kibontakozott a polgári átalakulás egyik strukturális folyamata, a pedagógiai és iskolai modernizáció, amelynek eredményeképpen a felekezeti közösség iskolai „újratermelése” ütközni kezdett a modernizálódó állam által felügyelt nemzeti közösségi (vagy bürokratizált állami) „újratermelés” programjával. Ennek következtében a felekezeti szakintézményrendszer fokozatosan az állam professzionális felügyelete alá került, így az azzal kapcsolatos önrendelkezést már csak a felekezet egészének – az állami egyházpolitika partnereként megjelenő – szintjén, vagyis a kultúrrégió egykori autonómiáját föladva lehetett biztosítani. A kollégiumok tovább működtek ugyan, de ettől kezdve már nem a felekezeti identitás őrzésének zárt falak mögötti, magányos fellegváraiként toborozták növendékeiket, hanem mindinkább a vallásszabadságban élő, modern polgár számára kínáltak olyan korszerű oktatási szolgáltatást, amelyben ugyanakkor eleven maradt a felekezeti örökség.

Természetesen a disszertáció számos további izgalmas részkérdésére kitérhetünk még, de úgy vélem, már az eddigiekből is világosan kiderül, hogy a dolgozatot a hazai történeti és művelődéstörténeti – ezen belül a 19. századi református egyház- és iskolatörténeti kutatás egy roppant fontos korszakát föltáró – szakirodalom kivételesen értékes, nagyszerű eredményének tekintem, amely nemcsak bírálati vitára bocsátható, de messzemenően alkalmas arra, hogy szerzője ennek alapján az MTA doktora cím elismerésében részesüljön. Ugyanakkor minél gazdagabb egy írás, annál több irányban készíthető továbbgondolásra, netán kiegészítésre olvasóit. Alábbi megjegyzéseim erre adnak néhány példát, annak ismételt hangsúlyozásával, hogy értékelésük semmiben sem befolyásolja előbbieken kifejtett általános ítéletemet.

Kezdjük mindjárt két kérdéssel. Alapos forráselemzése végén a szerző megállapítja, hogy „[a]z eltérő forrásadottságok, a különböző mintaévek, s az adatközlések összevetésével kapcsolatos nehézségek dacára kijelenthető, hogy a helyi diákok Sárospatakon tapasztalt egészen kicsiny számú előfordulása országos léptékben is egyedi sajátosság” (231.) Pár oldallal később ezt

megerősítve teszi hozzá, hogy az eperjesi kollégiumnál is hasonló tendenciát találunk (234.). Örömmel olvasnám a szerző hipotézisét arról, hogy ennek szerinte mi lehetett az oka? És egyáltalán ugyanaz volt-e az oka mindkét városban? A másik izgalmas kérdés pedig arra vonatkozik, hogy a szerző szerint Sárospatak vajon miért volt nyitottabb az ortodox diákok befogadásában, mint más rivális protestáns tanintézetek?

Említettük már, milyen kivételesen hatalmas levéltári anyagot és lenyűgözően részletes szakirodalmat dolgozott fel a szerző munkája során. Jóformán értelmetlen tehát bármilyen további műre fölhívni a figyelmét – így csupán a véletlennek tulajdonítom, hogy elemzésében nem hasznosította az utóbbi évek egyik legérdekesebb és legértékesebb, a neveléstörténetet a komplex művelődéstörténettel mondhatni művészi fokon egyesítő monográfiáját: Fábri Anna *Arany idők – Eszmék és emberek gróf Teleki László neveltetésében* (2022) című könyvét. Hasonló kontextusban említem meg, hogy a szerző ugyan kellő hangsúllyal tárgyalja a protestáns pátens elleni tiltakozást, de a nemzeti ellenállással való összefonódásról talán érdemes lett volna bevonni az elemzésbe annak egyik legjobb feldolgozását, Szabad György *Forradalom és kiegyezés választóján* (1967) című nagymonográfiáját. A disszertációban van egy fontos bekezdés, amely több olyan példát említ, amikor jeles protestáns személyiségek katolikus iskolába jártak (68.) – de talán belefért volna ebbe a sorba az evangélikus Kossuth Lajos említése is, aki hat esztendőn át járt a sátoraljaújhelyi piaristákhoz elemi iskolába. Amikor a szerző felsorolja a hegyaljai térségben is pozíciókat szerző balkáni „görög” kereskedőelemeket, sajnos az egyik legjelentősebb csoportot, a Sina családot is adó macedo-vlach (aromán/cincár) közösséget kihagyta a sorból. (120.)

Fölvetem, hogy amikor arról volt szó, hogy a kollégium úgy kapott adományt, hogy a donátor a megjelölt pénzüsszegnek csak a törlesztőrészleteit fizette, akkor talán nem az volt a helyzet, „*mintha kölcsönvették volna az iskolától a pénzt*” (199.), hanem inkább arról a közkedvelt és elterjedt modellről lehetett szó, amelyet Széchenyi István és társai is követtek a Tudós Társaság alapításakor: a tőkét maguknál tartották, és csak a kamatot fizették be évente az akadémiai pénztárba, mert a valódi adomány maga a kamat volt, amely persze darab idő után mindig túlszárnyalta a tőke nominális összegét.

A disszertációban kevés tárgyi tévedés található, ezek is valószínűleg inkább elírások. Rejtélyes, hogyan került be a lutheránus „vezéremberek” közé a tiszáninneri (tiszamelléki) református egyházkerület főgondnoka, Teleki József gróf (78.). Kétszer is összecúsztak Pyrker László funkciói, mert a jeles főpap 1818-ban természetesen mint szepesi püspök alapította a német–szlovák nyelvű szemináriumot Szepeskáptalanban, és csak később lett egri érsek (102., 304.). Eperjes nyelvi viszonyainak bemutatásánál tévedés az „idelátogató” Pulszky

Ferencről írni (150.), hiszen ő ebben a városban született és csak amikor megházasodott 1844-ben, akkor költözött Szécsénybe és Pestre. Tévedés az Akadémia létrehozásakor a „négy alapító gróf”-ot említeni (409.), mert Vay Ábrahám csak 1830-ban részesült ebben a rangemelésben. Az évszámokban rejlik a hiba „*Széplaki Pál (1823-1893)*”, a debreceni kollégium jogász professzora említésekor, mert Szinnyei József irodalmi lexikona szerint 1765-ben született és 1810-ben halt meg.

Éppígy a felületes irodalmi említésekből átvett tévedés Fáy Andrást a Magyar Tudományos Akadémia „helyettes elnöké”-nek” nevezni (454., 590.). Az alapszabályok lehetővé tették, hogy az osztályüléseket adott esetben a legidősebb igazgatósági vagy tiszteleti tag elnökölje, így a korábbi években Fáy e minőségében számos tudós tanácskozást vezetett. A konkrét félreértés úgy keletkezhetett, hogy mivel az 1847. évi novemberi közgyűlésen sem Teleki József elnök, sem Széchenyi István alelnök nem tudott részt venni, mert mindketten Pozsonyban tartózkodtak az utolsó rendi országgyűlésen, így Széchenyi megkérte Fáy-t, hogy helyettesítse őket, és vezesse a közgyűlés tanácskozásait – ám ettől persze ő még nem kapott „helyettes elnök”-i címet, mivel az nem létezett az akadémiai hierarchiában. Itt tehetjük hozzá, hogy Fáy nemcsak 1835-ben volt országgyűlési követ, hanem a következő esztendőben is, összesen kilenc hónapon át, vagyis 1836 nyaráig (454.). És még egy Fáy-apróság: eredetileg nem Mikszáth Kálmán, hanem előtte már Szemere Pál adta neki – legalábbis egyik búcsúztatója, Tóth Lőrinc szerint – a „nemzet mindenese” szép tiszteleti nevet (454.).

Talán nem kellően átgondolt a fogalomhasználat, amikor a szerző több ízben is az 1848/49. évi szabadságharc „bukásáról” beszél. (242., 300., 312., 338., 359., 418., 604.) Történetírásunkban ugyanis immár évtizedek óta örvendetesen egységes álláspont alakult ki arra vonatkozóan, hogy egyfelől 1848-ban a forradalom győzött, mert a társadalmi átalakulás legfontosabb kulcseredményeit – a jobbágyfelszabadítást, a közteherviselést és a törvény előtti egyenlőséget – kénytelen-kelletlen, de el kellett fogadnia az osztrák önkényuralomnak is. Másfelől pedig mivel a „bukás” szóban benne van, hogy az elbukó maga is tehet a kudarcról, így ehelyett belátható, hogy 1849-ben az önvédelmi háborút valójában a kettős túlerő verte le, mert ennek abszurd méreteihez képest a szabadságharc vezérkarának belső ellentétei és rossz döntései végső soron lényegteleneknek minősíthetők. A fogalomhasználat reflexszerűségét mutatja egyébként, hogy egy helyen a szerző maga is a „leverés” szót használja (112.).

Néhol bizonytalan a disszerens szóhasználata, amikor a katolikus alapok kerülnek szóba. Pontatlan fogalmazás azt írni, hogy „*az egyetemi alapok nagyjából katolikus eredetűek voltak*” (100.), mert az Egyetemi Alapot a jezsuita rend 1773-ban bekövetkező feloszlata után is együtt tartották (tehát teljes egészében katolikus eredetű volt), és így fordították továbbra is az egyetem finanszírozására.

A jezsuitáknak az állam által átvett egyéb vagyontömegéből szervezték meg a Tanulmányi Alapot, majd a II. József által a Habsburg Birodalomból kitiltott többi szerzetesrendek vagyonából a Vallásalapot. A szerző azonban időnként félreérthetően úgy fogalmaz, mintha azt hinné, minden katolikus iskolát a Tanulmányi Alapból finanszíroztak (182., 184., 195.), de ez nem így volt: ebből főképp a volt jezsuita tanintézetek és a különféle okokból államilag is támogatott katolikus intézmények részesültek, ám pl. a megmaradó szerzetesrendek, továbbá a püspökségek, káptalanok, plébániák, városok, különféle magánalapítványok stb. jövedelméből működő katolikus iskolák nem kaptak belőle. Tehát nemcsak a protestánsok, hanem számos katolikus tanintézet is vágyakozhatott olyasféle segílyre, amelyet a Tanulmányi Alapból folyósítottak.

Egy ilyen méretű – becslésem szerint több mint 1 millió 700 ezer karaktert tartalmazó – munkánál nyilván előfordul, hogy a történeti szaknyelv precíz használatába becsúsznak pontatlanságok, pongyolaságok. A katolikus szerzetesi rendházakban nincs fizetés (269.), legfeljebb ellátás; a „társégi protestáns nemesi körök” nem a monarchiával álltak szemben, vagyis nem voltak republikánusok (403.), hanem alkalmanként az uralkodóval; a „szürke eminenciás” nevet pedig éppen hogy a nagyhatalmú háttéregyéniségekre használjuk, nem pedig az olyan elszürkülő figurákra, mint amilyenek a jelentéktelen Gortvay János professzor látszik a szerző tükrében (411.). A nemzeti szempontok erőteljes leegyszerűsítése – amelyben mintha földeregene a régi felekezeti tusakodások emléke... – azt állítani, hogy *„a katolikusoktól pedig nem volt elvárható a Habsburgokkal szembeni erőteljes fellépés”* (461.). Ugyanígy leegyszerűsítés a nagynevű statisztikus, Magda Pál kapcsán *„a Habsburg felfogással sokszor szembemenő nézetei”*-ről beszélni (583.), hiszen az uralkodócsalád nevével kapcsolatos ilyenfajta általánosításnak se precíz tartalma, se pontos értelme nincs.

Szintén túlzás és némiképp félreértés a 18–19. század fordulóján *„függetlenségi program”*-ről beszélni (353.), mert ekkoriban ez a szót idehaza nem eredeti értelmében használták, hanem egyértelműen a Habsburg Birodalmon belüli magyar önrendelkezés szinonímájaként, ahogyan arra mértékadó példát adott az 1791. évi híres X. törvénycikk. Egy olyan komoly társadalomtörténésztől, amilyenek a szerzőt e monográfiája mutatja, váratlanul igénytelen az az állítás, hogy Zemplén *„megye lakosságának túlnyomó többségét a zsellérek és a parasztság adta”* (123.), hiszen azt sugallja, mintha két elkülönülő társadalmi csoportról lenne szó, holott a zsellérek a paraszti társadalom részét alkották. És végül egy nemzedéki élmény: egyetemi éveimben professzoraink erőteljesen óvtak minket a „haladó” szó használatától, mert úgy vélték, azt teljesen tartalmatlanná üresítette a pártzsargon. Ám most e disszertációban például azt olvasom, hogy a *„nemzetközi és hazai szintéren is egyre korlátozottabb mozgástér állt a haladó törekvések javára, miközben maguk a haladó törekvések is bizonyos meghasonulással, belső töréssel szembesültek”* (355.) – vagyis a szerző úgy véli,

előzetesen már elég körültekintően definiálta a kategóriák jelentését ahhoz, hogy ne kelljen tartania a – véleményem szerint – talán kissé túlzó általánosságban megfogalmazott mondandójának félreértésétől.

Végül három apró, formai megjegyzés. Egy betűelütés is bosszantó lehet: a nápolyi felvilágosult államreform-kísérletről nem Kövesdy, hanem Kövendy Katalin írt értékes tanulmányt (89., 664.). Az egyik fejezetcímből kimaradt egy szó (*Tantervi és tankönyvi az elemi oktatás szolgálatában – az egyházkerület részéről* – 423.). A *Litteraria Deputatio* kifejezés pedig ahányféleképpen csak írható, szinte mindegyik változatban szerepel a szövegben.

Végül örömmel ismétlem meg azt a véleményemet, hogy az előttünk fekvő dolgozat alapvető állításaival, téziseivel egyetértek, legfontosabb adatsorait hiteleseknek tekintem, a doktori művet a nyilvános vitára messzemenően alkalmasnak tartom. Mi több, azt javaslom az MTA Doktori Tanácsának, hogy a jelen dolgozat értékei alapján Ugrai János számára az MTA doktora címet ítélje oda.

Budapest, 2026. május 26.

Csorba László DSc, prof. em.